

QARAQALPAQ XALÍQ AYTÍSLARÍNDAGÍ SINONIMLERDÍŃ LINGVOPOETIKALÍQ ANALIZI

Nasirova Ayzada Pishenbayevna

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7257477>

Annotatsiya. Maqalada qaraqalpaq xalıq aytısları tilinde qollanılğan sinonimlerdiń lingvopoetikalıq ózgeshelikleri analiz etilgen. Olardıń kórkem obraz jasaw imkaniyatları úyrenilgen.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq xalıq aytısları, sinonimler, kontekstual sinonimler, poetikalıq sóylew, lingvopoetika, lingvopoetikalıq analiz, kórkem obraz.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИНОНИМОВ В КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ АЙТЫСАХ

Аннотация. В статье анализируются лингвопоэтические особенности синонимов, используемых в каракалпакских народных айтысах. Изучены их возможности создания художественного образа.

Ключевые слова: каракалпакские народные айтысы, синонимы, контекстуальные синонимы, поэтическая речь, лингвопоэтика, лингвопоэтический анализ, художественный образ.

LINGUOPOETIC ANALYSIS OF SYNONYMS IN KARAKALPAK FOLK "AITYS"

Abstract. The article analyzes the linguistic and poetic features of the synonyms used in the Karakalpak folk aitys. Their possibilities of creating an artistic image are studied.

Key words: karakalpak folk aitys, synonyms, contextual synonyms, poetic speech, linguopoetics, linguopoetical analysis, artistic image.

KIRISH

Sinonimler leksika-semantikalıq kategoriyalardıń biri bolıp, olar hár qanday tildiń sózlik quramında belgili orın iyeleydi. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındağı sózlerdi mánilik tárepinen bahalağanımızda, ondağı mánileri bir-birine jaqın keletuǵın sózler toparı belgili orındı iyeleydi. Sinonimler, álbette, qosımsha máni názikligi, emocional hám ekspressivlik boyawı, qollanıw sheńberi hám bir qatar usı sıyaqlı basqa da qásiyetleri menen bir-birinen parıqlanadı, olarda bar bolǵan bunday qásiyetler sinonimlerdiń júdá úlken stilistikalıq imkaniyatlarǵa iye ekenligin kórsetedi.

Sinonimler predmet hám waqıya-hádiyselerdiń eń kúshli, hátte, seziler-sezilmes názik belgilerin, bul belgilerge bolǵan subyektiv qatnastı hám basqalardı kórsete alar eken, olar álbette, tildiń súwretlew quralları sıpatında qaraladı [1, 6].

Sinonimler kórkem shıǵarma dóretiliwinde hám onıń qunlılıǵın belgilewde oǵada áhmiyetli bolıp, olar stilistikalıq figura retinde tómendegi maqsetlerde jumaladı:

1. Sinonimler mánini kúsheytiw, ulıwmalastırıw, jámlaw maqsetinde, bildirilip atırǵan pikir, ózgeshelik, belginiń dárejeleniw jaǵdayın súwretlewde, qosımsha máni bildiriwde qatar qollanıladı. Mısalı:

Biziń jurt at minedi arǵımaqtan,/ Quyısqan, gúmis júwen jarqıratqan,/ Kúnde jıyın-mereke, báygi qosıp,/ Qızıqqa, tamashaǵa xalqım batqan [5, 351].

2. Pikirdiń sóylewdegi uqsas yamasa jaqın táreplerin hár túrli formalarda bildiriw ushın eki ya onnan kóp sinonim sózler qollanıw, bunday jaǵdayda túrli kórinislerde, atap aytqanda,

túbir, qospa, dórendi sózler formasında, parallel qollanılauǵın ekvivalent sinonimler, sóz dizbegi formasındaǵı hám evfemistlik sóz yamasa sózler dizbegi arqalı bildiriletuǵın sinonimler formasında boladı. Kórkem shıǵarmalarda sóz dizbegi hám evfemistlik sóz, sóz dizbekleri túrindegi sinonimler tásirli kórkem sóz dóretiwdiń eń ónimli qurallarınan esaplanadı.

METOD VA METODOLOGIYA

Eger bir sóz bir gáptiń ishinde qayta-qayta tákirarlanıp, onıń sinonimleri paydalanılmasa, stillik jaqtan onı durıs dep esaplawǵa bolmaydı, sebebi onda kórkemlik azayadı [3, 25].

Sinonimler poetikalıq tilde hár túrli formada ushıraydı:

1. Izbe-iz, eki yamasa onnan kóp sinonim sózler qatarı formasında.
2. Jup halında.
3. Sóz hám sóz dizbegi sinonim bolǵan jaǵdayda.
4. Túsinirilgen sinonimler formasında.

Qaraqalpaq xalqınıń etnikalıq individuallıǵın, dúnyatanımlıq ózgesheligin kórsetetuǵın xalıq awızeki dóretpeleriniń biri – aytıs esaplanadı. Aytıs xalıq ómirin súwretleytuǵın kórkem ádebiyat tarawınıń biri. Onnan xalıqtıń quwanışı, qayǵısı, xojalıq turmısı, mádeniy dárejesi hám úrp-ádetleri óz sáwleleniwini tapqan. Sonday-aq, jámiyetlik hám jeke adamlardıń qarım-qatnasları da, zamanına ılayıq en jaǵan tartıslarınıń formaları da kórinedi.

Qaraqalpaq xalıq aytıslarında sinonimler júdá ónimli qollanılǵan. Pikirdi tásirli bayan etiwde, orınsız qaytalawlardıń aldın alıwda hám kórkem obraz jasawda sinonimler ayrıqsha xızmet atqaradı. Sonlıqtan, biz qaraqalpaq xalıq aytıslarında qollanılǵan sinonimlerge lingvopoetikalıq analiz jasawdı maqset etip aldıq. Sebebi, xalıq awızeki dóretpeleriniń tilin lingvopoetikalıq jaqtan izertlew házirgi qaraqalpaq til biliminiń aktual máselelerinen biri esaplanadı.

Shayırshılıq taysalaqlaw bolmaydı,/ Jasullını *húrmetleydi, sıylaydı* [5, 372]. Arǵımaq at shabadı, babına tússe gúyinde,/ Sheshen jigit sóz sóyleydi *merkede, jıyında* [5, 328]. Kim bilmeydi qart ata Kenenimdi,/ Kóp esittim *ánińdi, óleńińdi* [5, 300]. Shırayıń *jaltıraydı, kúlimleydi*,/ Ózime de joq qoy sirá minim deydi [5, 343].

TADQIQOT NATIJASI

Keltirilgen mısallarda eki sinonim sóz qatar keliw arqalı, máni kúsheytiw menen birge pikir anıqlılıǵı támiyinlengen. Sonday-aq *húrmetleydi, sıylaydı, merkede, jıyında, ánińdi, óleńińdi* sinonimleri ulıwmalastırıw mánisin de bildirip tur. Qazaq tilindegi qosıq sóziniń mánisin beriwshi eki sinonim sózdi qollanıwı menen tuwısqan qazaq xalqınıń tili, mádeniyatı menen jaqınnan tanıw ekenligi de bildirilmekte. Tórtinshi mısaldaǵı *jaltıraydı, kúlimleydi* sózleri kontekstual sinonimler bolıp esaplanadı. Olardıń kontekstten tısqarı ańlatatuǵın mánileri basqasharaq bolıp keledi. Bul eki sóz mazmun jaǵınan jaqın bolsa da parıqlawshı belgileri bar. *Jiltıraw* sózi tiykarınan «jaqtı beriw», «nur shashıw», «jilt-jilt etip kóriniw» mánilerin bildiredi. *Kúlimlew* sózi bolsa «kúle shıray beriw», «mıyıq tartıw» mánilerinde jumsaladı. *Jiltıraydı* sózinen keyin *kúlimleydi* sóziniń keliwi lirikalıq qaharmannıń kóterińki ruwxıy jaǵdayına jáne de anıqlıq kiritken, háreketi tolıqtırǵan.

Haqlıqta, hadallıqta bolmas parıq,/ Bul nárese, maqtansań da, elińde bar [5, 347]. Seniń jeriń *Mádina, Mekkemedi?*/ Múbárek payǵambardıń mákanı edi [5, 346]. Daraǵıń kesildi *baǵlı, miywalı*,/ Sher ólgen soń jekke, qayaqta halı [5, 358]. *Shawqımshıl, qopal* jigit kórineseń,/ Jaqtırmadım qırınlap qarawıńdı [5, 345].

Ósekke epli eken *tiliń, jaǵıń*,/ Qoynımnan uslap ediń túnde kimdi [5, 346].

Bul mısallarda da sinonim sózler qatar kelip, poetikalıq maqsetlerde qollanılğan. Birinshi mısaldaǵı *haqlıq, hadallıq* sinonimleri arqalı ulıwmalastırılıwshı – haqıyqatlıq túsinigi ańlatılıp tur. Ekinshi mısalda bolsa eki birdey toponim sózlerdi sinonim sıpatında qollanıw arqalı salıstırılıw mánisi bildirilip tur. Keyingi mısaldaǵı *baǵlı, miywalı* sózleri óz ara mánileri bir-birine jaqın bolsa da, kontekstual sinonim bolıp tabıladı. Miyweli terektiń kesiliwi tábiyiy jaǵday, al baǵlı sóziniń qosılıp qollanıılıwı arqalı máni ótkirliǵi ele de kúsheytip berilgen. Tórtinshi mısalda *shawqımshıl, qopal* eki sinonim qatar kelip, belginiń dárejeleniw jaǵdayın ańlatıp tur. Qopal, shawqımshıl túrinde berilgende belginiń dárejeleniw kórsetkishi azayǵan bolar edi. *Shawqımshıl* sózine qaraǵanda *qopal* sózinde unamsız máni boyawı kóbirek. Sonıń ushın *shawqımshıl, qopal* formasında qollanılǵanı orınlı. Aqırǵı mısalda kontekstual sinonimler berilgen. *Til hám jaq* sózleri kontekstten tısqarı ańlatatuǵın mánisi basqasha. Til hám jaq anatomiyalıq jaqtan bir-birine jaqın jaylasqanı ushın usınday kontekstlik sinonim dóreliwine tiykar bolıp tur. Mısalda *tiliń* sózine qosa *jaǵıń* sóziniń birge keliwi arqalı unamsız máni boyawı ele de arttırılǵan.

MUHOKAMA

Parqı joq aytqan menen, óz qáwimiń, / Ózinshe *páp-pákize, minsiz* bári [5, 347]. *Sabırsız, salmaqsız* dep kemsitseń de, / Túbinde, sennen ozbay, basılmayman [5, 351]. Túbimiz qonırat, tuwısqan adam, / Aldı-artın oylamas *bádhasıl, nadan* [5, 356].

Birinshi mısalda *páp-pákize, minsiz* sózleri berilgen. Bunda *páp-pákize* sózi menen birge *minsiz* sóziniń qollanıılıwı mánini kúsheytken. Sonday-aq, eki mánileri bir-birine jaqın sózler arqalı mısqıllaw mánisi de ańlatılıp tur. Keyingi mısallardaǵı *sabırsız, salmaqsız, bádhasıl, nadan* leksikalıq sinonimleri qatar qollanıılıwı arqalı máni kúsheytiliwine erisilgen. Sonıń menen birge, orınsız qaytalawlardan qutılıp, kórkemlik támiyinlengen. Unamsız obraz jasaw ushın mısallardaǵı sinonimler orınlı jumsalǵan.

Sóyleymiz jigirma toǵız hárip penen, / Tilimiz *bek, ajarlı, jalpaq emes* [5, 353]. *Kórispek, qol alıspaq* súnnet deydi, Jolawshım, kóriseyik, qolıńdı ber [5, 360]. *Keńeske, hasil* sózge kem ekenseń, / Dep edim, sheshenlerdi jeńgen shıǵar [5, 350].

Keltirilgen mısallarda sóz hám sóz dizbegi formasında sinonimler qatar kelgen. Birinshi mısalda *bek, ajarlı, jalpaq emes* sózleri kontekstual sinonim bolıp, hár túrli mánidegi sózler bir mazmun dógeresine sheberlik penen jámlestirilgen. Poetikalıq tilde sózler tapqırılıq penen óz ornında qollanılǵan. Ekinshi mısalda *kórisiw* sóziniń sinonimi – *qol alısw* frazeologizmi qatar jumsalıp, bul arqalı máni kúsheyttirilgen. Sonday-aq, pikir kórkem túrde bayan etilgen. Keyingi mısaldaǵı sózler *keńeske, hasil* sózge kontekstual sinonimler bolıp, poetikalıq sheberliktiń bir kórinisi. *Keńes* sózi «oylasıq, májilis, aqıl» degen mánilerdi bildiredi. Xalqımız ázelden bir jumıs baslar aldında yamasa qandayda bir mashqalanı sheshiwde jası úlkenler menen oylasıp, aqıllasıp soń sheshim qabil etip otırǵan. *Hasıl* sóziniń mánisine keletuǵın bolsaq, «qunlı, bahalı, qımbatlı, qádirlı» mánilerin ańlatadı. Demek, berilgen aqıl, keńes hasil, bahalı sózge teń kórilgen. Sonıń ushın *keńeske, hasil* sózge sinonimlik qatarı dúzilip tur.

Qosshımniń *aqılı pútin, bardı esi*, / Qaytar izine basına tiyse isi, / Qosshımniń *ózi mómin, kópdur kúshi*, / Isine qaytpay barar, aman tóbesi [5, 336]. Qosshımniń *ayıbı joq, joq qılıǵı*, / Min tappas hesh jerinen, xalqıń kórese [5, 336]. *Quwat ensin, shól qansın*, / Jol júrmegen qusayın [5, 288]. Maqsetim *shalıw emes, jıǵıw emes*, / Suwǵa jiberip, men aman shıǵıw emes [5, 342]. Saz benen sazǵaptı jalǵan demeńler, / Güleden ótkerip alǵanda bardı, / *Basqıshın basıp, atqıshın atıp*, / Qaqıp enliksheni urǵanda bardı [5, 295].

Mısallardıń hámnesinde sóz dizbegi formasında kelgen sinonimler berilgen. Dáslepki mısallardaǵı *aqlı pútin, bardı esi, ayıbı joq, joq qılıǵı* hám *ózi mómin, kópdur kúshi* sinonimleri mánini kúsheytiw hám pikirdi tolıqtırıw ushın birge qatar jumсалған. Sonday-aq, lirikalıq qaharmannıń kórkem obrazı usı sinonimler qatar keliwi menen isenimli jasalǵan. Úshinshi mısalda *quwat ensin, shól qansın* formasında qollanılıwı logikalıq jaqtan durıs emes. Sebebi adamǵa suw ishıp, shóli qanǵannan keyin quwat enedi. Qosıq qatarındaǵı uyqasımılıqtı támiyinlew ushın *quwat ensin, shól qansın* túrinde berilgen. Al, keyingi mısalda *shalıw emes, jıǵıw emes* túrinde logikalıq jaqtan durıs qollanılǵan. Poetikalıq tilde mazmun jaǵınan ulıwmalastırıwǵa bolatuǵın feyiller izbe-iz keliwi súwretlenip atırǵan waqıyaǵa ayrıqsha dıqqattı payda etip, qosıqtıń kórkemliliǵın támiyinleydi. Sebebi bunday feyiller ayrıqsha intonaciya menen aytilip, olar mazmun kólemine qaray mánini kúsheytip, dárejelep kórsetedi. Aqırǵı mısál sózimizdiń dálili.

Áy aǵa, tiliń artıq, sheshen eken, / Kewiliń júyrik, sózge kósem eken [5,345].

Bolsañ da *tiliń jelli, erniń epli, / Júk tiyer qısı-jazı nar bolmaysañ* [5, 350]. *Lábiń pal, awzıń sheker, júziń jarqın, / Kórgenimiz – kóriskenimiz boladı da* [5, 360]. Tamasha qumda bolmay, kimde bolsın? / *Ası kóp, aqshası mol, atı semiz* [5, 347].

Ádepki mısalda sóz dizbegi formasındaǵı sinonimler berilip, mánini kúsheyttiriw ushın ayrıqsha xızmet atqarıp tur. Al, *sheshen* hám *sózge kósem* kontekstual sinonimleri arqalı máni tolıqtırılǵan. Bul mısalda eki qatarda da sinonimlerdeń beriliwi obrazdıń kórkemligin jetkerip beriwge xızmet etken. Ekinshi mısalda da kontekstual sinonim qollanılǵan. Keyingi mısallardaǵı sinonimler sóz dizbegi formasında kelip, sanaw intonaciyasına jaqın keledi. Máni dáreje sayın kúsheyip barmaqta. Úshinshi mısalda *lábiń pal, awzıń sheker, júziń jarqın* kontekstual sinonimleri qaharmannıń kelbetin kórkem túrde ashıp beriw ushın orınlı jumсалған.

Elimde *toyda, haytta júriwshi edim, / Qızlar menen oynap, kúliwshi edim* [5, 334]. Ayt maǵan *uruwıńdı, elińdi qız, / Bilmeymen, jolawshıman, jónińdi qız* [5, 340]. Bizdegi *bolıs-biyge, bayǵa keldiń, / Bir emes bárinen de payda kórdiń* [5, 347]. Aǵay-aw, ilimnen bar talabıńız, / *Qolıńda qálem-qaqaz, jaraǵıńız* [5, 351].

Keltirilgen mısallardaǵı sinonimler aytilajaq pikirdi ulıwmalastırıw hám jámlew maqsetinde qollanılǵan. Jáne de, olardıń qatar keliwi arqalı pikir anıqlıǵı támiyinlengen. Sońǵı mısalda kontekstual sinonim berilip, máni ótkirliǵi kúsheytilgen.

Kim inanar gedeydi bay degenge, / *Pulı kóp, tórt túligi say degenge* [5, 350]. Eliń jalǵız júrip shólge keldiń, / *Haq kewil, bawrayı keń elge keldiń* [5, 345]. Quw ushın jeti urıw men tamasın, / *Elektiń óne boyın, say-salasın* [5, 337].

Birinshi mısalda *pulı kóp* sóz dizbegi formasında kelgen, oǵan sinonim sıpatında *tórt túligi say* frazeologizmi jumсалған. Bul pikirdi tolıqtırıw menen birge qosıq uyqasımılı bolıwına da úles qosıp tur. Keyingi mısallarda *haq kewil, bawrayı keń, óne boyın, say-salasın* sinonimleri poetikalıq sheberlik penen qollanılǵan. Bul sinonimler arqalı keń túsinikler ańlatılıp, kórkemlik dárejesi ádewir artıwına erisilgen.

Qolıń Qorasańda, Buxarda putıń, / *Sonıńday más, qaqay adam usaysañ* [5, 372]. Xat ettiń, *Ábiwbákirjan shıraǵım, / Tuwısqan túbimiz bir, shamshıraǵım* [5, 353].

Birinshi mısalda kontekstual sinonimler qollanılǵan. *Más, qaqay* sózleriniń ańlatatuǵın mánileri xalıq tilinde basqasha bolıp tabıladı. Aytıs tekstlerinde bolsa, bul sózler sinonimler sıpatında keltirilgen. Eki sózde de unamsız máni boyawı bar. Ekinshi mısalda mánileri bir-birine jaqın sózler berilip, ayrıqsha bir máni baǵıshlap, janlandırıp, kórkemlep, qosıq qatarları bir-birin

tolıqtırıp turǵanlıǵın kóremiz. Sonday-aq, *shıraǵım*, *shamshıraǵım* sózleri gradaciya – kórkem súwretlew usılın payda etip tur.

Jarlıman dep kisi haqın jemespen, / *Miyнетim, ráhátim* baxtımda meniń [5, 370].

Bul mısalda qarama-qarsı mániдеgi sózler berilip, poetikalıq sinonimler xızmetinde kelgen. Bunda miynet penen ráhát arasındaǵı adamnıń háreketleri sáwlelenedi. Poetikalıq sinonimler bir jónelistegi mánini emes, sheńber formasındaǵı keń kólemlı pikirdi, mazmundı payda etedi. Sonıń ushın olar poetikalıq tilde áhmiyetli bolıp tabıladı.

XULOSA

Juwmaqlap aytqanda, sinonimler kórkem shıǵarma tilinde oǵada áhmiyetli wazıypalardı atqaradı. Ásirese, kontekstual sinonimlerdiń xızmeti ayrıqsha. Olardıń járdeminde orınsız qaytalawlardıń aldı alınıp, pikirdi birneshe formalarda beriw múmkin. Sonday-aq, sózlerdiń sózlik, nominativlik hám terminologiyalıq mánilerin durıs bildiriwge, ańlatıwǵa járdem beredi. Teksttegi basqa sózler menen sáykeslik, úylesimlilikke payda etedi.

REFERENCES

1. Абдирахманов Ш., Махмудов Н. Сөз эстетикасы. –Тошкент: 1981.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Өткен күнлерден елеслер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990
4. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис: «Билим», 1994.
5. Қарақалпақ фольклоры. 94-95 томлар. Нөкис «Илим» 2015.
6. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. I том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
7. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. II том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
8. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. III том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
9. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. IV том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
10. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2018.
11. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлил асослари. «Фан», 2007.